

Отримано: 24 листопада 2017 р.

Прорецензовано: 11 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: iljushyn@diawest.net.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-126-136

Льюшин І. Політика СРСР у процесі ліквідації антикомуністичного підпілля та припинення українсько-польського конфлікту (1944–1946 рр.) / І. Льюшин // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острого, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 126–136.

УДК:930.1:94(477, 438)

Ігор Льюшин

ПОЛІТИКА СРСР У ПРОЦЕСІ ЛІКВІДАЦІЇ АНТИКОМУНІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ ТА ПРИПИНЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ (1944–1946 РР.)

Представлена стаття є одним з підрозділів монографії, опублікованої у видавництві польського Інституту національної пам'яті у 2017 р. («ZSRR wobec ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1947». – Warszawa: IPN, 2017. – 222 s.). Вона присвячена політиці СРСР на етапі ліквідації антикомуністичного підпілля та припинення українсько-польського конфлікту в Західній Україні у 1944–1946 рр.

Ключові слова: Друга світова війна, Західна Україна, Червона армія, НКВС-НКДБ, контррозвідка «Смерш», Українська повстанська армія, Армія Крайова, українсько-польський конфлікт.

Игорь Льюшин

ПОЛИТИКА СССР В ПРОЦЕССЕ ЛИКВИДАЦИИ АНТИКОММУНИСТИЧЕСКОГО ПОДПОЛья И ОКОНЧАНИЯ УКРАИНСКО-ПОЛЬСКОГО КОНФЛИКТА (1944-1946 ГГ.)

Представленная статья есть одним из подразделов монографии, опубликованной в издательстве польского Института национальной памяти в 2017 г. («ZSRR wobec ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939-1947». – Warszawa: IPN, 2017. – 222 s.). Она посвящена политике СССР на этапе ликвидации антикоммунистического подполья и завершения украинско-польского конфликта в Западной Украине в 1944-1946 гг.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Западная Украина, Красная армия, НКВД-НКГБ, контрразведка «Смерш», Украинская повстанческая армия, Армия Крайова, украинско-польский конфликт.

Ihor Iliushyn

THE SOVIET UNION ON THE LIQUIDATION OF THE ANTI-COMMUNIST UNDERGROUND MOVEMENT AND THE END OF THE UKRAINIAN-POLISH CONFLICT, 1944-1946.

The article is one part of the paper «The Soviet Union in Ukrainian-Polish Ethnic Conflict in Western Ukraine 1939-1947» was published in Warszawa by IPN in 2017. The article reveals the essence and after-effects of Soviet repressive policy on the liquidation of the anti-communist underground movement and the end of the Ukrainian-Polish conflict in 1944-1946.

Key words: World War II, Western Ukraine, The Red Army, NKWD-NKGB, Secret Service «Smersh», The Ukrainian Insurgent Army (UPA), Polish Home Army (AK), Ukrainian-Polish conflict.

У суспільно-політичній і громадській думці України і Польщі, а також у новітній історіографії в обох країнах, вельми поширеним є погляд, що в роки Другої світової війни так званий радянський фактор відіграв важливу роль у дестабілізації українсько-польських відносин, усунувши таким чином можливість об'єднання українського і польського національного підпілля на антикомуністичній основі. При цьому стверджується, що вплив радянського чинника на ці взаємини мав місце як на міжнародному рівні, в тому числі, по лінії радянське керівництво в Москві – польський емігрантський уряд у Лондоні, Польський комітет національного визволення, Тимчасовий уряд національної

єдності і т. д., так і на місцевому територіальному рівні, перш за все в тих регіонах спільного проживання українців і поляків (Полісся, Західна Волинь, Східна Галичина, сучасні південно-східні території Польщі), де активно в роки війни діяв радянський партизанський рух і комуністичне підпілля, контрольовані органами НКВС-НКДБ.

У 2008 році, у зв'язку із відзначенням 65-ї річниці трагедії польського населення на Волині та організованими з цього приводу в Польщі скорботними заходами, тодішній Маршалок Сейму Польської Республіки, пізніше Президент Польської Республіки, Броніслав Коморовський в інтерв'ю газеті «Річпосполита» заявив про те, що «відповідальність за трагедію на кресах варто було б цілком покласти на совіти» [1].

Наступного 2009 року тодішній Президент Польської Республіки Лех Качинський, виступаючи 27 лютого у поселенні Гута Пеняцька Бродівського району Львівщини з нагоди увічнення пам'яті загиблих там близько тисячі поляків, фактично солідаризувався зі своїм колегою. За його словами, Україна і Польща стали жертвами тоталітарних режимів. «За допомогою пропаганди, брехні і маніпуляцій вони змогли налаштувати вороже одне до одного поляків, українців, литовців, білорусів, євреїв. Внаслідок провокацій поневолені народи підносили зброю не проти гнобителів, а проти інших окупованих народів», – сказав тоді Качинський [2].

Хоча інтерв'ю Коморовського і промова Качинського були піддані критиці представниками польських кресово-комбатанських [3] і емігрантських організацій [4, s. 60], подібне уявлення надалі підтримується в національно-патріотичних колах в обох країнах, а також в національній історіографії, причому не лише в Україні та Польщі, а навіть серед частини російських істориків ліберального напрямку.

Вивчення та осмислення цієї актуальної у науковому і суспільному сенсі проблеми, а саме, яким дійсно був вплив радянського фактора на українсько-польський міжетнічний конфлікт в Західній Україні в 1939-1947 рр., необхідні для подолання упередженого ставлення народів одне до одного та сприятимуть створенню більш довірливих взаємин між ними.

Хронологічні рамки дослідження визначені в межах 1939-1947 рр. – від початку Другої світової війни та інкорпорації Західної Волині і Східної Галичини до СРСР до завершення примусового переселення і депортаційної акції «Вісла», які докорінно змінили етнічну карту регіону.

Територіальні межі роботи охоплюють в основному Західну Волинь і Східну Галичину, які до вересня 1939 р. перебували в складі Другої Речіпосполитої, а за рішенням глав трьох союзних держав на конференції в Ялті у лютому 1945 р. і відповідно до підписаного у серпні 1945 р. радянсько-польського договору відійшли до СРСР. Аналіз перебігу примусового переселення і депортаційної акції «Вісла» у 1946-1947 рр. вимагав охопити також території українсько-польського порубіжжя.

Аналізуючи залучені до наукового обігу нові документи і матеріали різного походження, автор прагнув до постановки та вирішення проблеми впливу усіх складових радянського фактора на характер українсько-польських суперечностей в ході конфлікту між обома народами в Західній Україні в 1939-1947 рр. Водночас у підході до дослідження теми автор не лише спирався на цілісний аналіз усього комплексу різноманітних джерел, а й намагався співвіднести й врахувати мотиви діяльності всіх задіяних у конфлікт сторін.

Питання ролі радянського фактора в українсько-польському міжетнічному конфлікті в Західній Україні в 1939-1947 рр. залишається малодослідженим. В українській і зарубіжній історіографії розроблялися лише окремі аспекти проблематики. Втім цілісна праця, спеціально присвячена її вивченню, фактично відсутня. У представленій роботі наголошено на необхідності формування об'єктивнішого знання і зваженіших оцінок міжнаціональних суперечностей в роки Другої світової війни та по її завершенню. Водночас автор свідомий того, що жодні інтерпретації історичних фактів не можна декретувати. А тому подальше дослідження пропонованої проблематики із залученням нововідкритих архівних матеріалів із російських архівосховищ представляється нам цілком можливим і навіть доволі перспективним.

Нижче публікуємо один з підрозділів монографії, присвячений політиці СРСР на етапі ліквідації антикомуністичного підпілля та припинення українсько-польського конфлікту в Західній Україні у 1944-1946 рр.

На початку січня 1944 р. Червона армія перетнула довоєнний кордон Польщі та вступила в Західну Україну. Тоді ж сталінське керівництво у відповіді на заяву нового польського очільника Станіслава Миколайчика, що «польський народ не визнає рішень, які нав'язані силою», дав різку оцінку

діям польського емігрантського уряду в Лондоні. У радянській декларації стверджувалося: «Емігрантський польський уряд, відірваний від свого народу, виявився нездатним встановити дружні відносини з Радянським Союзом. Він виявився також нездатним організувати активну боротьбу проти німецьких загарбників в самій Польщі. Більш того, через свою помилкову політику він нерідко діє на користь німецьких окупантів» [5, с. 21-22]. Безперечно, ця заява перекручувала справжній зміст опору польського народу нацистам, а з іншого боку, дезінформувала громадськість стосовно провини самого кремлівського керівництва за розрив радянсько-польських дипломатичних відносин, що стався у квітні 1943 р.

Незважаючи ні на що, польський емігрантський уряд надсилав в країну командуванню Армії Крайової (АК) рекомендації концентруватися на колишніх східних «окраїнах» Польщі й з приходом туди радянських військ легалізуватися разом з представництвом польської підпільної адміністративної влади. Була передбачена й страхувальна міра – припинення легалізації у разі спроб роззброєння й арештів аківців радянськими органами [6, с. 325-326].

Ці рекомендації не враховували принципово важливий момент. Радянське командування, як і командування будь-якої іншої діючої армії, не могло допустити існування в тилу своїх військ непідконтрольних йому збройних загонів, дивізій і бригад без попередніх про те політичних домовленостей. Під час визволення від нацистів польських довоєнних територій командувачі 1-м Українським і 2-м Білоруським фронтами отримали директиву Йосипа Сталіна і начальника Генштабу Червоної армії Олексія Антонова «Про прийняття рішучих заходів з ліквідації ворожих банд в тилу наших військ». Усі загони АК, що залишалися в тилівій смузі, у разі непокори наказам радянського командування про роззброєння, підпадали під дію цієї директиви. Таким чином, політичні установки, які зобов'язане було виконувати командування АК, заганяли загони польського військового підпілля в ситуацію пастки, ставили їх під удар радянських військових властей, що вирішували найважливішу стратегічну задачу – розгром нацистської Німеччини [7, с. 49-74].

Отже, до осені 1944 р. остаточно сформувалося негативне ставлення Кремля і, особисто Сталіна, до питання бойової взаємодії Червоної армії з АК. Радянський лідер підходив до цього питання як з боку політичного інтересу, так і військової доцільності. Для Сталіна залишалися неприйнятними наміри польського уряду використовувати АК як важіль тиску на Москву і руйнування її геополітичних намірів в регіоні. Що ж стосується долі «поляків із польських партизанських дивізій, які переходили на радянську сторону», то, згідно з директивами Ставки, її передбачалося вирішувати, скеровуючи їх «в розпорядження командарма 1-ої польської армії товариша Зигмунта Берлінга для використання в тилівих частинах Червоної армії». При цьому офіцерський склад, який «представляв інтерес» передавався до НКВС-НКДБ і контррозвідки «Смерш». Решта польських офіцерів підлягали відправці в табори НКВС СРСР. Ці директиви послідовно виконувалися, як у Західній Україні, так і на інших, звільнених від гітлерівців польських землях [8, с. 45-46].

Масові роззброєння, арешти та інтернування солдатів і офіцерів Армії Крайової влітку-восени 1944 р. стали одним із засобів як вирішення проблеми безпечного тилу Червоної армії, так і реалізації геополітичних задумів Кремля щодо Польщі. Вони позначили подальшу долю цієї патріотичної організації, яка зробила помітний внесок у справу боротьби з гітлерівцями в окупованій Польщі. Можна погодитися з польським дослідником Яном Чехановським, що «дії командування Армії Крайової на сході почали процес повної ліквідації АК на територіях, зайнятих радянськими військами» [6, с. 267].

Так само, навряд чи можна заперечити тезу, що в 1944 р. спроба польського уряду і командування АК поєднати героїчну боротьбу проти гітлерівських окупантів з протистоянням СРСР і демонстрацією Москві сили до опору була нереальною. Таке «сумісництво» не стало для Сталіна перешкодою для територіального і політичного рішення «польського питання» у відповідності до його уявлень про радянські і польські національно-державні інтереси в післявоєнному світі.

Новими репресіями обернулося повернення в Західну Україну Червоної армії, а з нею і органів НКВС-НКДБ, також для нелояльної до радянської влади української людності. Випробуваний у радянській Україні механізм організації влади й управління, знову похапцем переносився на західноукраїнський ґрунт. Двоїста природа радянських спецслужб стала справжньою трагедією для місцевого населення, коли під гаслом боротьби за його кращу долю безпідставно порушувались права людей, фізично винищувались мільйони безвинних, а за сліпу віру у правоту вождів довелося розплачуватися понівеченою долею скривджених родин та їхніх нащадків.

Радянська західноукраїнських земель відбувалася під контролем центральних московських органів. Разом з тим чимало жорстких рішень приймалося в Києві, в ЦК КП (б) України, керівники якого, аби не бути звинуваченими у «м'якотілості», увесь час прагнули демонструвати свою «твердість». Для проведення «соціалістичної перебудови краю» місцевого кадрового потенціалу не вистачало. Тому він поповнювався насамперед за рахунок приїжджих зі східних областей України, а також інших тодішніх республік СРСР. Новоприбулі люди в переважній більшості не знали мови, звичаїв, традицій, але й не намагалися пристосуватись до місцевих порядків, не бажали поважати тутешнє населення, яке довгий час жило в інших соціально-політичних, культурних, побутових умовах [9, с. 14].

Оскільки діям радянської влади протистояли національні військово-політичні угруповання (Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія, Делегатура уряду Речіпосполитої і Армія Крайова), яких підтримувало місцеве населення, органи НКВС-НКДБ в першу чергу вжили дезінформативних заходів, спрямованих на дискредитацію, розкол і зрештою знищення українського та польського незалежницького підпілля. Комуністична пропаганда винайшла для дискредитації руху опору формулу «українсько-німецькі націоналісти» і «польсько-німецькі націоналісти». Так, згідно з «Орієнтуванням про злочинну діяльність українсько-німецьких націоналістів у західних областях Української РСР», складеним в надрах Управління 2-Н Міністерства державної безпеки (МДБ), виходило, що УПА була створена із санкції нацистів. А той факт, що УПА вела боротьбу з нацистами, у довідці пояснювався так: «Лише після того, як УПА, в силу необхідності, збільшилася і провід ОУН не в змозі був тримати під своїм впливом всі дрібні загони, то окремі підрозділи УПА за власною ініціативою нападали на німців» [10, с. 15-16].

У довідці було описано нищення вояками УПА поляків у 1943 р., масове нищення радянських військовополонених, партійно-державних активістів і євреїв. Ці дії, підкреслювалося в довідці, викликали невдоволення серед самих упівців, почалося дезертирство: «Багато рядових бандитів УПА почали переходити у радянські партизанські загони... Перед гітлерівцями і бандерівцями постало завдання створити громадську думку, що УПА дійсно є «українською народною армією», що веде боротьбу з німцями... Почалося інсценування виступів УПА проти німців» [10, с. 7-8; 153-154].

Довідці МДБ СРСР про те, що УПА була створена із санкції нацистів, суперечили самі німецькі документи, зокрема, аналітичні матеріали Рейхсміністерства східних територій від 2 листопада 1944 р., підготовлені для німецької фронтової розвідки і захоплені органами «Смерш». Неабиякий інтерес представляє оцінка, яка дається в цих документах антипольському аспекту бойової діяльності УПА: «Під гаслом «помсти» за польську екстремістську політику в 1918-1939 рр. і вороже ставлення під час радянської і німецької окупації ОУН-УПА оголосили боротьбу, спрямовану на фізичне знищення усіх поляків в межах своєї території... Внаслідок цієї боротьби має помітно змінитися карта народонаселення. Польсько-українські суперечності залишаються непримиренні, і це слід віднести на рахунок позиції ОУН, яка звинуватила наприкінці 1943 р. Польщу як призвідника цієї боротьби, і на цьому будує всю свою політику» [11, арк. 35-39].

Уже перед радянськими партизанськими загонами, які першими розпочали боротьбу з УПА, ставилися завдання засилати до повстанських формувань своїх людей, щоб розкласти їх зсередини, вести антинаціоналістичну агітацію серед місцевого населення тощо. Від 1944 р. ведуть свій літопис сумнозвісні спецгрупи, які чинили насильство і свавілля під виглядом українських повстанців, і до яких на початковій стадії їхнього існування входили переважно представники червоних партизанів (вже згодом почали включати завербованих колишніх вояків УПА і колишніх співробітників Служби безпеки ОУН). На 20 червня 1945 р. всього у західних областях України під виглядом бандерівців діяли 156 спецгруп із загальною кількістю учасників 1783 особи [12, л. 175-179].

Окрім проведення безпосередньої боротьби проти учасників ОУН і УПА, перед партійними і радянськими організаціями, а також органами НКВС і НКДБ, висувалося завдання «вжити рішучих заходів з викорчовування ворожих елементів та закриттю їм доступу на підприємства, до установ тощо...». На виконання цього рішення влада вдалася до взяття на облік всіх мешканців Західної України віком від 15 років. Головною метою цього було встановити точне місцезнаходження кожного громадянина чи громадянки. Якщо цього не вдавалося зробити, то такі особи автоматично зараховувались до «учасників антирадянських банд», а до їх рідних застосовувалися репресії – арешт та виселення до Сибіру [9, с. 18-19].

Документи, що збереглися у фонді Компартії України Центрального державного архіву громадських об'єднань України у Києві, яскраво підтверджують, наскільки дієвим у протидії ОУН і УПА, а також нелояльній місцевій людині, радянська влада вважала саме механізм дезінформації. З метою посяти сумнів у можливості успішного спротиву режимові, поширення серед населення недовіри до підпілля, вона неодноразово зверталася до вояків УПА та населення західноукраїнських земель з обіцянками «цілковитого прощення їхньої тяжкої помилки, їхніх минулих провин перед Батьківщиною», якщо вони добровільно перейдуть на бік влади, «зречуться всякої боротьби та ворожих виступів проти Червоної Армії...» [9, с. 17]. Однак насправді ті, хто повірив цим закликам, все одно потрапляли до таборів, а ті, хто погоджувався співпрацювати з владою, використовувалися як провокатори. З них, зокрема, створювали спецзагони НКДБ-МДБ.

Звернення до населення західних областей України приймалися декілька разів, у лютому 1944 р., наприкінці листопада 1944 р. з нагоди звільнення від нацистів усіх українських земель, у травні 1945 р. – з приводу перемоги над Німеччиною, у лютому 1946 р. – після виборів до Верховної Ради УРСР. Ці звернення друкувалися у всіх газетах західноукраїнських областей, а текст транслювали по радіо, місцеві партійні комітети отримали завдання ознайомити із зверненням все населення. В кожному з цих звернень містилася обіцянка, що влада помилує всіх тих учасників визвольної боротьби, хто «щиросердно покається в своїх злочинах» і буде чесно працювати. Проглядаючи партійні матеріали і документи спецслужб, кидається в око їх перенасиченість ідеологемами, а в чималій кількості з них через політико-ідеологічні та пропагандистсько-дезінформаційні міркування навіть спотворюється реальний перебіг подій [13, арк. 99а – 105].

Органи радянської влади намагалися використати на 100 % механізм дезінформації також для дискредитації, розколу і зрештою знищення наявних структур Армії Крайової, Делегатури уряду Речіпосполитої, а також польської людині, яка їх підтримувала. За наказом Москви цей механізм був задіяний при здійсненні операції «Сейм». В Україні вона тривала від 1944 р. по 1946 р. Задум операції «Сейм» виник ще в 1943 році. На цей час радянське партійно-державне керівництво і керівництво органів держбезпеки СРСР і УРСР мало інформацію про заслання польським емігрантським урядом з Великої Британії на територію Західної України емісарів для керування польським підпіллям і для здійснення диверсійної роботи. Ще у листопадових 1943 р. циркулярах наркома держбезпеки УРСР Сергія Савченка підкреслювалася важливість отримання інформації про колишніх громадян Польщі, які мешкали у західних областях України. Вимагалася «виявляти учасників підпілля, а також агентів іноземних розвідок». Ці циркуляри Савченка були інспіровані Москвою. До лютого 1944 р. 2-ге Управління НКДБ СРСР розробило конкретний план агентурно-оперативної роботи щодо поляків [14, с. 24-27].

Розпочинаючи операцію «Сейм», радянське керівництво прагнуло розв'язати щонайменше дві проблеми. По-перше, йшлося про протидію політиці польського емігрантського уряду. По-друге, Кремль мав на меті знекровити ті політичні сили польського суспільства, які намагалися не допустити встановлення влади комуністів у своїй країні. Одним з підтверджень цього є розлогий циркуляр «Про польські політичні партії та організації», затверджений Савченком у квітні 1944 року [14, с. 28].

На початковій фазі операції «Сейм» радянські спецслужби наносили превентивні удари по польському підпіллю. Чимало із заарештованих прямо не вели жодних дій проти комуністичних структур, але були звинувачені «у пособництві фашистам» на тій підставі, що «сховали від Радянської влади наявну зброю і технічні засоби» [14, с. 29].

Однак чим далі Червона армія просувалася на захід, тим активніше діяли органи радянських спецслужб. У звіті від 24 серпня 1944 р. один з командувачів АК полковник Казимир Путей («Зворни») повідомляв: «Ради сприймають нашу приналежність до Армії Крайової як щось таке, що служить інтересам німців. Звинувачення у сприянні їм висуваються також проти тих, котрих затримано зі зброєю в руках навіть під час боїв проти німців» [15, с. 643].

Саме цього дня, 24 серпня, з'явився декрет Польського комітету національного визволення (ПКНВ), яким заборонялося існування непідконтрольних йому польських військових організацій. Членам АК, Батальйонів Хлопських (БХ), Народових Сил Збройних (НСЗ) та інших збройних формувань було запропоновано вийти з підпілля і, «зі збереженням чинів та звань», вступити до Війська Польського (ВП). У жовтні 1944 р. ПКНВ видав черговий декрет «Про захист країни», яким було передбачено смертну кару для усіх, хто ще залишався в підпіллі і продовжував боротьбу з «люблін-

ською владою». У листопаді Головне політично-виховне управління Війська Польського поширило інструкцію такого змісту: «Маємо численні докази подібності гасел, які виголошує АК, з пропагандою Геббельса, маємо багато доказів співпраці АК-НСЗ з бульбівськими бандами і гестапо, настав час припинити виказувати їм «розуміння», «повагу» і терпіти їх «прихильність до минулого» [16, s. 99].

Відкриті в останні роки і вже згадувані документи колишнього архіву Компартії України, а також Галузевого державного архіву Служби безпеки України містять безліч повідомлень про факти співпраці у боротьбі проти «Советів» і «люблінської Польщі» не тільки між АК і УПА, а й обох організацій з німцями. Звичайно, до змісту цих документів слід підходити обережно. Далеко не в усіх випадках подана в них інформація відповідає дійсності. Однак існування навіть помилкових даних про факти такої співпраці свідчило про те, що подібна інформація була потрібна органам радянських і польських спецслужб, що останні були схильні радше в неї повірити, ніж ставити під сумнів та перевіряти [17, s. 69-71].

Радянські органи держбезпеки непокоїла також перспектива домовленостей між польським і українським антикомуністичним підпіллям. З допитів в НКВС заарештованих в цей час членів Центрального проводу ОУН, зокрема, Михайла Степаняка, Олександра Луцького та інших бандерівських керівників у Москві дізналися, що представники ОУН на переговорах з польською стороною домогалися, окрім припинення боротьби між формуваннями УПА й АК та спрямування їхніх зусиль на спільний опір Москві, ще де чого. Командувач УПА-Захід Луцький повідомив, що Провід ОУН за посередництвом польських підпільників намагався встановити зв'язок з польським емігрантським урядом, а через нього – навіть з урядом Великобританії. Керівники ОУН прагнули домогтися від польського уряду офіційної відмови від претензій на Західну Україну та підтримки ідеї «Самостійної України», а також визнання за ОУН законного права на її управління. Українська сторона розраховувала на деяку військово-технічну допомогу від поляків, яку, на її думку, мала одержати, насамперед, польська сторона від британського уряду [18, с. 105].

З погляду керівників ОУН, представники польської сторони на цих переговорах були нещирими. Закликаючи «ніби також до об'єднання зусиль УПА і АК проти радянської влади..., польська сторона мала на меті єдине – виграти час і відвести від себе удар УПА, а також прощупати настрої ОУН та українського населення Західної України на випадок плєбісциту після війни» [18, с. 386-387].

З метою запобігти будь-яким домовленостям і ще більшою мірою загострити взаємини між УПА і АК представники радянської влади в 1944-1945 рр. активно залучали поляків до боротьби з українським повстанським рухом у складі так званих винищувальних загонів. Передбачалося у кожному районному центрі, а по можливості й у великих селах Західної України, створити винищувальні батальйони, які б склалися з місцевого населення. А в кожному населеному пункті планувалося створити групи сприяння винищувальним батальйонам. Упродовж 1945 р. кадровий і національний склад винищувальних батальйонів змінювався з двох причин: внаслідок посилення переселенської акції серед польської людності, а також масового усування з батальйонів органами НКВС поляків, підозрюваних у зв'язках з підпіллям АК або звинувачених у застосуванні насильницьких дій стосовно українського населення. На 1 квітня 1946 р. у семи західних областях УРСР було 3593 винищувальних батальйонів, чисельністю близько 63 тисяч осіб [9, с. 21].

Широко застосовувалася практика викликів працівниками НКВС і НКДБ для бесід великої кількості громадян, і в першу чергу саме тих, кого підозрювали у зв'язках з підпіллям. У такий спосіб влада розраховувала зберегти свою агентуру, дезорієнтувати підпільників і скерувати терористичні акти повстанців проти тих людей, яких сама влада вважала ворогами. Радянські керівники сподівалися на те, що їм вдасться спровокувати терористичні акти проти цивільного населення, відтак йому не залишиться іншого вибору, як звернутися по допомогу до органів влади і це дасть можливість залучити до боротьби проти підпілля значну кількість місцевих жителів. Все це, за їхнім задумом, повинно було створити напруження між повстанцями і мирною людністю, завдяки підтримці якої повстанські загони тільки і могли існувати [9, с. 23].

З іншого боку, свідоме залякування місцевого населення можливими нападами на нього чи то українських, чи то польських повстанських загонів мало сприяти добровільному переселенню небажаних для радянської влади людей відповідно до підписаної 9 вересня 1944 р. Угоди між урядом УРСР і ПКНВ. Перші транспорти з українським населенням прибули з Польщі до УРСР на початку листопада 1944 р. Із запізненням, лише в грудні того ж року, прибули перші транспорти з польським

населенням з території УРСР до Польщі. З настанням зими кількість бажаючих виїхати з обох сторін значно скоротилася. Основною причиною цього було те, що Люблінська угода не отримала масового схвалення ні з боку українського, ні з боку польського населення. Це змусило українську і польську сторони, по-перше, неодноразово змінювати і відсувати терміни завершення переселенської акції, а, по-друге, з кінця літа – початку осені 1945 р. перейти до застосування винятково примусових заходів щодо переселень [19, с. 44].

На переконання американського дослідника Тімоті Снайдера, радянська національна політика в Україні змінилася під впливом трьох кривавих років війни проти нацистського режиму, а також завдяки постійним повідомленням про українсько-польський конфлікт у Галичині та на Волині. Наприкінці війни Сталін остаточно дійшов висновку, що етнічна однорідність і кордони, встановлені пактом Молотова-Ріббентропа 1939 р. полегшать управління Польщею та Україною. Поінформований Микитою Хрущовим про масштаби спротиву ОУН та УПА, Сталін міг усвідомлювати, що повернення радянській Україні Галичини та Волині допоможе побороти український націоналізм [20, с. 223].

Ймовірно, він також розглядав можливість задовольнити прагнення як українців, так і поляків, водночас, прив'язавши їх до СРСР. Поляки отримали б свою «національну державу», а українці – «Західну Україну», і все це – завдяки Сталіну. За його власним визнанням, Сталін хотів залагодити усі головні суперечки між поляками й українцями доки мав нагоду. Хоча представники польського уряду в Лондоні (та деякі польські комуністи) мріяли про повернення Львова, ніколи не було й наляку на те, що вони його здобудуть. Сталін зрозумів, що він матиме значно більше користі, якщо віддасть місто Україні, а не Польщі. Окрім того, Галичина та Волинь вже були приєднані до Радянської України у 1939-1941 рр., і відновлення тогочасних кордонів було для Сталіна найчіткіше окресленим завданням на війну. Після її закінчення Польща мала постати дуже компактною державою, а Львів мав повернутись до Радянського Союзу [21, с. 23-24; 30; 39-41].

На Тегеранській конференції Сталін отримав згоду союзників відновити кордони, які були встановлені пактом Ріббентропа-Молотова. У жовтні 1944 р. він у присутності Вінстона Черчилля повідомив прем'єра емігрантського уряду С. Миколайчика та віце-президента Крайової Ради Народової Станіслава Грабського про тегеранські домовленості щодо відновлення кордонів 1941 р. Миколайчик відмовився визнати такий стан речей, але Сталін вже легалізував новий кордон у власний спосіб: таємна угода між ним і маріонетковим ПКНВ, укладена в липні 1944 р., пересунула радянсько-польський кордон на захід, майже як у 1939 р. У листопаді 1944 р. уряд Миколайчика був змушений визнати втрату Львова [22, с. 230-231].

На думку того ж таки Снайдера, новим у радянській практиці 1944 р. стала не передача польських територій радянським республікам, як це мало місце в 1939 р., а обмін населенням відповідно до національної належності. Деякі з польських комуністів також це розуміли. Наприклад, Якуб Берман, член Політбюро Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) і віце-міністр Тимчасового Уряду Національної Єдності (ТУНЄ), переживши війну в Москві, зауважив, що нові кордони та обмін населенням поклали край польсько-українському міжнародному протистоянню, і закликав Сталіна для посилення польської держави відправити до Польщі більше поляків із Литви та Білорусі [20, с. 226].

Американський дослідник Снайдер доводить, що якими б не були витоки сталінської політики, першим досвідом польських комуністів при владі й першим контактом з польським суспільством стала «їхня участь в депортації». Як представники ПКНВ, які підписали угоду про «евакуацію» та були відправлені керувати Польщею, так і інші їх польські колеги в СРСР, відіграли ключову роль у депортаціях, спланованих Москвою. Польські комуністи швидко зрозуміли, що отримали підтримку, якої ніколи раніше не мали. Вони вперше заговорили про те, що міжвоєнна Польща зазнала поразки через свій національний устрій, і відродили націоналістичну («ендецьку») міжвоєнну ідею створення «національної держави». Прийшовши до влади після війни завдяки Червоній армії, польські комуністи почали будувати щось на зразок етнічного комунізму [20, с. 229].

Варто підкреслити, що у зв'язку з репатріацією поляків із Західної України й українців зі східних воєводств Польщі діяльність антикомуністичного підпілля, і особливо польського, значно активізувалася. Масові арешти змусили багатьох членів АК знову повернутися до конспірації і продовжувати свою діяльність навіть після того, як 19 січня 1945 р. останнім командувачем АК генералом Леопольдом Окулицьким був виданий наказ про її розформування.

Є всі підстави вважати, що на землях, які відійшли до УРСР, окремі підпільні структури АК або вже її наступниці – нової організації «Не» («Незалежність») – активно діяли до кінця 1945 р., і навіть у 1946 р. на захід від р. Сян існував екстериторіальний Львівський округ організації «ВІН» («Вільність і незалежність») [23, s. 465].

Характерним для військово-політичних планів організації «Не» як правонаступниці АК було традиційне відстоювання польських претензій на західноукраїнські землі і сподівання на можливість війни між Англією і Америкою, з одного боку, та Радянським Союзом, з іншого. Командування польським підпіллям чомусь було впевнено в тому, що під тиском західних союзників Москва рано чи пізно, але погодиться на східні кордони Польщі від 1939 р. У цьому разі, на його переконання, ставало неминучим зіткнення з українцями, тому вкрай необхідно було запобігти виїзду поляків із Західної Волині та Східної Галичини.

Широке уявлення про діяльність АК у 1944-1945 рр. у Західній Україні і ставлення аківського підпілля до переселення поляків та українців дають документи і матеріали київських архівів, зокрема, ЦДАГО України та ГДА СБУ [24, арк. 108-109]. На їх підставі можна виділити декілька основних напрямів цієї діяльності:

1. Виготовлення і розповсюдження листівок та газет, спрямованих проти заходів радянської влади.
2. Організація і проведення маніфестацій під гаслами «відновлення колишніх кордонів».

Так, у доповідній записці секретаря Львівського обкому КП (б) У Івана Грушецького секретарю ЦК КП (б) У Микиті Хрущову повідомлялося: «1.XI.1944 г. у м. Львові польські націоналісти, використавши свято «усіх святих», провели масову маніфестацію (6 тисяч учасників) проти радянської влади під гаслом «відновлення колишніх кордонів», закликаючи населення не виїздити зі Львова. Центром дій був цвинтар по вул. Личаківській, де поховані польські солдати і офіцери „за оборону Львова“ у період 1918-1921 рр.» [25, арк. 111].

У цій записці йшлося також про зібрані органами НКВС і НКДБ агентурні дані щодо підготовки запланованого на 11 листопада (на день незалежності Польщі) польськими націоналістами збройного повстання. Радянське командування запровадило деякі заходи, зокрема, посилило гарнізони у районних центрах і м. Львові, куди були введені додатково один полк військ Львівського військового округу, один полк військ НКВС, танкова і моторизована бригади, які унеможливили проведення будь-якого повстання. У подальшому для посилення запобіжних заходів у боротьбі з польським підпіллям при другому відділі Львівського облуправління НКВС було створено спеціальний апарат, який займався винятково так званим польським питанням [25, арк. 114-115].

3. Участь у діяльності апаратів Районних Уповноважених так званого Тимчасового Польського Уряду з евакуації поляків з території УРСР з метою саботажу і остаточного зриву цієї акції.

У доповідній записці від 17 березня 1945 р. заступника Головного Представника Уряду УРСР з евакуації польських громадян з території УРСР полковника Івана Гребченка секретарю ЦК КП(б)У Дем'яну Коротченку повідомлялося про «засмічення більшості апаратів Районних Уповноважених з евакуації націоналістичним елементом, учасниками АК та іншими ворожими радянській владі особами». Серед найпоширеніших форм саботажу евакуації в записці називалося нищення документів [26, арк. 18-19].

Варто звернути також увагу на те, що ці дії польських національних кіл іноді підтримувалися представниками Головного Уповноваженого ПКНВ і навіть самим Головним Уповноваженим Владиславом Вольським [27, арк. 42-44]. Представники ПКНВ наголошували на тому, що на території Польщі поки що немає умов для прийняття і розміщення польських громадян, що евакуюються з території УРСР. Під час перебування Вольського у січні 1945 р. у Львові він погодився на відправлення з території УРСР лише тих поляків, які мали в Польщі родичів або знайомих, і то тільки з сільського населення [28, арк. 213, 216].

4. Здійснення терористичних актів проти представників Спілки польських патріотів, членів апарату районних уповноважених з евакуації, працівників районного й обласного партійного активу; напади на залізничні ешелони з евакуйованими поляками.

Донесення наркома держбезпеки УРСР С. Савченка свідчать про велику кількість акцій такого характеру. В одному з них, зокрема, йшлося про вбивство заступника голови Спілки польських патріотів у м. Львові З.-К. Белінського. В іншому донесенні повідомлялося про обстріл 3 червня 1945 р. за 15 км від м. Дубно залізничного ешелону з евакуйованими поляками [29, арк. 71, 74-76, 196].

5. Поширеним явищем в діяльності АК в цей час стала участь у спільних з УПА акціях проти заходів радянської влади.

Так, у донесенні заступника наркома внутрішніх справ УРСР полковника Тимофія Кальненка повідомлялося: «У ніч на 15 вересня 1945 р. великі банди УПА й АК одночасно здійснили напад на залізничні станції Олешичі і Нова Гребля, на яких скупчилося близько 2 тисяч господарів. Ці станції обстрілювалися упродовж двох годин кулеметним та мінометним вогнем. Будинок станції Олешичі був спалений, а на станції Нова Гребля є жертви». І далі: «Між Рава-Руською і Любачівим бандами спалюються геть усі українські села, де населення виявило бажання евакуюватися» [30, арк. 239.]. До речі, на територіях, які відійшли до Польщі, дії місцевих підпільних загонів, а нерідко просто банд карних злочинців, були масштабнішими і кривавішими.

До серпня 1945 р., тобто до підписання договору про польсько-радянський кордон, більшість поляків усе таки досить стримано ставилася до виїзду в Польщу. Певні надії вони покладали на конференцію в Сан-Франциско, яка проходила у квітні 1945 р. Але жодних рішень щодо нових кордонів на конференції не було прийнято [31, арк. 195].

Значно прискорив виїзд поляків у Польщу московський судовий процес над 16-ю керівниками польського підпілля у червні 1945 р. Рішення цього суду добре відомі. Усіх підсудних було звинувачено в організації антирадянського повстання і засуджено на великі терміни ув'язнення [32, арк. 2].

Підписання договору про польсько-радянський кордон, а також посилення заходів радянської влади щодо переселень поставили останню крапку у боротьбі поляків за Західну Україну. До кінця 1946 р. усі підпільні структури АК на західноукраїнських землях перестали існувати.

Цікаво, що і на завершальному етапі війни між українським і польським підпільними рухами робилися спроби дійти згоди та налагодити співпрацю. Про це свідчать доповідні записки заступника наркома внутрішніх справ УРСР Т. Кальненка секретарю ЦК Компартії України Д. Коротченку. Процитуємо уривок однієї з них: «У районах Любачівський, Ярославський, Лісковський, Перемишльський і частково Томашівський, Грубешівський в бандугрупованнях АК і УПА нараховується понад 15 тисяч осіб. Характерно, що останнім часом між АК і ОУН не зареєстровано жодної збройної сутички, а навпаки, за вказівкою центральних проводів між УПА і АК йдуть переговори щодо спільних дій збройними з'єднаннями проти заходів Радянської влади і Польського Тимчасового Уряду. Згідно даних від 22 квітня 1945 р. група аківських офіцерів на чотирьох підводах з Ярославського району їздила до Любачівського району для переговорів з УПА про спільні дії. Переговори проходили у лісі неподалік від с. Башня Любачівського району» [33, арк. 32].

Проте оскільки між учорашніми ворогами, а сьогоднішніми партнерами «по неволі» залишалася маса суперечностей, то про справжню співпрацю можна було лише мріяти. От який, наприклад, робився висновок представниками ОУН (Б) у липні 1946 р. щодо перспектив співробітництва з правонаступницею АК, організацією «Вольношч і Незавіслошч»: «...Поляки, добре знаючи, що з українцями братній союз ніколи не буде побудований на платформі рівний з рівним, намагаються трактувати теперішні наші добрі відносини як хвилю часу. Незважаючи на те, що політики з «ВіН» назовні намагаються бути добрими приятелями, виказувати нам співчуття, але в дійсності зовсім нічого не роблять для того, щоб приготувати свій народ до твердого союзу з нами. На кожному кроці, чи в підпільних летючках, чи в піснях, чи в приватній розмові, вони все ще мають великі претензії до західних земель України і вірять у те, що ці землі будуть їхніми» [34, арк. 26]. Отже, за таких умов годі було й думати про можливість якогось компромісу, а тим більше тривалої співпраці, й провина в цьому радянської сторони лише опосередкована.

Підбиваючи підсумки вищесказанному, слід наголосити на тому, що з поверненням у 1944 р. Червоної армії і радянської влади в Західну Україну українсько-польський міжнаціональний конфлікт тут тривав. І навіть після закінчення війни УПА ще проводила в Радянській Україні акції проти тих поляків, які не зареєструвались для «репатріації». Цілком імовірно, що радянські органи державної безпеки створювали псевдоупівські загони, а потім використовували їх для знищення польських поселень, залякуючи таким чином польську людинність і примушуючи її до виїзду [35, с. 156]. Вірогідно також, що загони НКВС «неофіційно» напали на поляків, так само як УПА допомогала українському радянському керівництву депортувати польське населення [36, с. 143].

Проведений аналіз у будь-якому разі свідчить про те, що саме внаслідок радянських дій було покладено край українсько-польському міжетнічному протистоянню в Західній Україні. І радянські спецслужби зробили для цього чимало. Адже НКВС УРСР навіть вносив власні спеціальні пункти до

розроблених Раднаркомом і ЦК КП(б)У інструкцій, що регламентували процес переселень, виділяв своїх працівників на посади заступників Головних уповноважених Уряду УРСР у містах Люблін та Луцьку і відповідних районних уповноважених та представників. Органи НКВС-НКДБ-МДБ відіграли притаманну їм специфічну роль й у реалізації прийнятих політичним керівництвом рішень, всіляко протидіючи спробам чинити опір переселенням.

Безсумнівна роль радянської сторони у процесі «переконавання» її польських партнерів у необхідності здійснення добровільно-примусового обміну населенням на українсько-польському порубіжжі. Спочатку у вересні 1944 р., а потім у червні 1945 р., при об'єднанні лівих із С. Миколайчиком і кількома іншими некомуністичними діячами для створення Тимчасового уряду національної єдності, польські політики взяли на себе відповідальність за переміщення людей та створення однонаціональної повоєнної польської держави. Це забезпечило їх такою підтримкою, якої вони за інших умов ніколи не отримали б.

Водночас, значна частина поляків до завершення війни, і навіть ще деякий час після цього, не полишала надій на повернення Польщі її довоєнних територій. Як і раніше, вони сподівалися на можливу допомогу у цьому питанні з боку західних союзників. Утім національно-визвольні прагнення польських «пролондонських» сил були приречені на поразку рішеннями, прийнятими їхніми партнерами по антигітлерівській коаліції вже у грудні 1943 р. на Тегеранській конференції. Згідно з ними Польща опинялася у сфері дій радянських військ, а повоєнний польсько-радянський кордон, виходячи з етнічного критерію, мав пройти за «лінією Керзона».

З визнанням 5 липня 1945 р. Великобританією і США польського ТУНС, створеного у Москві в червні 1945 р., і водночас з відмовою підтримувати надалі останній польський емігрантський уряд часів війни Томаса Арцишевського, для більшості членів підпілля АК і Делегатури цього уряду сенс подальшого збройного опору було остаточно втрачено.

Список використаних джерел та літератури:

1. Za Wołyń odpowiadają Sowietci // Rzeczpospolita. 2008. 24 VII.
2. Читайло О. Бажання зняти історичний тягар сильніше за біль минулих трагедій // Високий замок. 2009. 2 III.
3. Відкритий лист Голови загальнопольського об'єднання кресових і комбатантських організацій Яна Нівінського (Jana Niwskiego) на ім'я Маршалка Сейму ПР Броніслава Коморовського від 22 липня 2008 р. (з доповненнями). URL: <http://www.odkrywca.pl/65-rocznica-zbrodni-oun-upa-a-wladze-rp> (дата звернення 15.09.2008).
4. Szawłowski R. Kwalifikacja prawna tzw. akcji antypolskiej na Kresach Wschodnich w latach czterdziestych XX wieku jako ludobójstwa // Materiały przeglądowej konferencji naukowej «W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich», (Warszawa, 10 lipca 2008), red. R. Niedzielko. Warszawa, 2010.
5. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. В 12 т. Редкол. И. Ф. Хренов (отв. ред.) [и др.]. Москва, 1963-1980. Т. VIII: Январь 1944 – декабрь 1945 г. Москва, 1974.
6. Ciechanowski J. Powstanie Warszawskie: zarys podłoża politycznego i dyplomatycznego. Pułtusk, 2004.
7. Pjuszyn I., Mazur G. Epilog akcji «Burza» i losy Armii Krajowej we Lwowie w 1944 r. // Zeszyty Historyczne. Paryż, 2001. № 135.
8. Teczka specjalna J. W. Stalina: Raporty NKWD z Polski. 1944—1946. wyb. i oprac. T. Cariewskaja [et al]. Warszawa, 1998.
9. Літопис УПА. Нова серія, том 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943-1959. Документи і матеріали. Упор. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. Київ; Торонто, 2001.
10. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы. В двух томах. Т. 2: 1944-1945. Под ред. А. Артизова. Москва, 2012.
11. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Аналітична справа Рейхміністра восточных территорий о создании и деятельности УПА от 2 ноября 1944 г. Пер. с нем. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 166.
12. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации). Рапорт начальника отделения ОББ УНКВД по Тернопольской области Соколова начальнику 1-го отдела ГУББ НКВД СССР А. Горшкову об использовании организованной из бывших националистов группы, действовавшей под видом УПА, от 3 января 1945 г. Ф. Р-9478. Оп. 1. Д. 487.
13. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Інформаційний бюлетень організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У № 53 щодо реакції населення західних областей України, членів формувань УПА і підпілля ОУН на звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 19 травня 1945 р. «До робочих, селян та інтелігенції західних областей України» від 9 червня 1945 р. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1629.
14. Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 6. Операція «Сейм» 1944-1946. Упорядники Є. Тухольський, Ю. Шаповал. Варшава; Київ, 2007.

15. Polskie Siły Zbrojne w Drugiej wojnie światowej. T. 3. Armia Krajowa. Londyn, 1950.
16. Rachwalski E. Wołyn i jego żołnierze. Wrocław, 1990.
17. Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VII międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach Drugiej wojny światowej». Łuck, 24-26 maja 2000. T. 7. Warszawa, 2000.
18. Літопис УПА. Нова серія. Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944-1945. Упор. О. Іщук, С. Кокін. Київ; Торонто, 2007.
19. Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. T. 2. Przesiedlenia polaków i ukraińców 1944-1946. Wybór i opracowanie naukowe J. Szapował, J. Tucholski. Warszawa; Kijów, 2000.
20. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999. Пер. з англ. Київ, 2012.
21. Советский фактор в Восточной Европе 1944-1953. В 2-х тт. Документы. Т. 1. 1944-1948 гг. Отв. ред. Т. Волокитина. Москва, 1999.
22. Paczkowski A. Stanisław Mikołajczyk czyli klęska realisty. Warszawa, 1991.
23. Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny. Red. K. Komorowski. Warszawa, 1996.
24. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Записка В. Рясного Л. Берии о ликвидации Делегатуры правительства и Армии Крайовой во Львове от 3 августа 1944 г. Ф. 16. Оп. 37. Спр. 1.
25. ЦДАГО України. Докладная записка секретаря Львовского обкома КП(б)У Грушецкого Хрущёву Н. С. о действиях группы польских офицеров Армии Крайовой во Львове. Ф. 1. Оп. 23 (ч. I). Спр. 926.
26. ЦДАГО України. Докладная записка зам. Главного Представителя Правительства УССР по эвакуации польских граждан с территории УССР полк. Гребченка секретарю ЦК КП (б) У Коротченко Д. Ф. 1. Оп. 23 (ч. I). Спр. 1465.
27. ГДА СБУ. Спецсообщение начальника управления НКГБ полк. госбезопасности Майструка зам. наркома госбезопасности УССР П. Дроздецкому о краже и частичном уничтожении документов польской комиссии по переселению в Дрогобыче от 22 января 1945 г. Ф. 1. Оп. 87. Спр. 2.
28. ЦДАГО України. Документы на эвакуацию украинского населения из Польши и польского населения с территории УССР в Польшу. Ф. 1. Оп. 23. (ч. I). Спр. 790.
29. ЦДАГО України. Докладная записка зам. Главного Представителя Правительства УССР полк. Гребченка об эвакуации польских граждан с территории УССР в Польшу от 29.I.1945 г. Ф. 1. Оп. 23 (ч. I). Спр. 1466.
30. ЦДАГО України. Выписка из докладной записки зам. наркома внутренних дел УССР полк. госбезопасности Кальненка о ходе переселения украинского населения и сопротивлении этому УПА от 4.IV.1945 г. Ф. 1. Оп. 23 (ч. I). Спр. 1469.
31. ЦДАГО України. Выписка из докладной записки зам. Главного Представителя Правительства по эвакуации полк. Гребченка о реагировании польского населения западных областей УССР на конференцию в Сан-Франциско от 29.IV.1945 г. Ф. 1. Оп. 23 (ч. I). Спр. 1710.
32. ЦДАГО України. Информация, спецсообщения о реагировании населения западных областей УССР на судебный процесс в Москве об организаторах и участниках польского подполья в тылу Красной Армии. Ф. 1. Оп. 23 (ч. I). Спр. 1710.
33. ЦДАГО України. Докладная записка наркома внутренних дел УССР полк. госбезопасности Т. Кальненка на имя секретаря ЦК Компартии Украины Д. Коротченко от 4.V.1945 г. Ф. 1. Оп. 23. (ч. I). Спр. 1471.
34. ЦДАВО України. Матеріали про переговори з представниками АК за червень 1945 – липень 1946 рр. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 161.
35. Бурдс Д. Советская агентура. Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944-1948). Москва; Нью-Йорк, 2006.
36. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав «Бурю»? Армія Крайова на Тернопіллі 1941-1945 рр. Тернопіль, 1996.